

Şerif Mardin’de İdeoloji Kavramının Sosyolojik İzdüşümü¹

Türk sosyolojisinin mihenk taşlarından biri olarak kabul edilen Şerif Mardin, akademik hayata kazandırdığı eserlerin yan sıra hem Türk toplum yapısını analiz etmede orijinal kavramsal modellemeler ortaya koyan hem de toplumda derin izler bırakan bilim insanlarından biridir (Yorgancılar, 2017, 1). Sosyal bilimler alanında, tarihi, kültürel, ekonomik, siyasal ve sosyo-bilişsel çerçevesinde bağlamı her zaman ön plana çıkaran metodolojisiyle genelde sosyal bilimler alanında özelde Türkiye’de sosyal bilimler düşüncesinin oluşması ve olgunlaşması açısından ciddi anlamda katkıları olmuş bir düşünürdür. Onun yaptığı çalışmalar, Türkiye’de düşünce dünyasının haritalanması noktasında sosyal bilimsel teori-pratik ve metodolojileri ilişkilerine getirdiği önerilerle sosyal bilim çalışmalarına yönelik bir eleştiri niteliği taşımasının yanında normatif bir bilimsel metodoloji önerisinde de bulunduğu kabul edilir (Özdemir, 2013, 164-165).

Bir asra yakın ömründe öncü, temel eserler ortaya koyan Mardin, yaptığı çalışmalarla birçok kişiye ilham kaynağı olmuştur. Türkiye’yi, Türkiye’nin toplum yapısını, sivil toplumu, bireysel ve toplumsal olayları, düşünce ve ideolojik akımların kökenlerini, etkileşim ve pratik hayata yansımalarını nesnel ve derinlikli bir bakış açısıyla inceleyerek, ortaya çıkardığı metodolojik ve teorik bütünlükle, siyaset bilimi ve sosyoloji alanında bu anlamda kılavuz, aktif ve belirleyici bir rol oynamıştır. Şerif Mardin’in yaptığı tespitler ve kavramsallaştırmalar bugün halen geçerliliğini korumakta ve üzerine yeni çalışmalar yapılmaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın konusu Şerif Mardin’in İdeoloji kavramını sosyolojik olarak ele almaktır. Çalışmanın amacı ise İdeoloji kavramının kültür, din ile ilişkisini açıklamaktır. Çalışma, dolaylı gözlem tekniğiyle makro perspektifli açıklayıcı niteliktedir.

Şerif Mardin’in Sosyo-Biyografisi

Şerif Mardin, Mardinizadeler ailesinin bir mensubudur. Aslen Mardinli olan bu aile hem entelektüel bir yapıya sahip hem de kendi alanlarında önemli başarılar elde eden tanınmış simalardandır. (Kolektif, t.y.-b). Mardin’in ailesi, Mardin Kasımiye Medresesinde uzun yıllar Müderrislik görevinde bulunan köklü bir ailedir. Mardin’in büyükbabası olan Mardinizade Arif Bey, çocuklarını İstanbul’da bulunan Mekteb-i Hukuk’a göndermiş ve orada eğitim görmelerini

¹ Mesut Özdemir, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri (Din Sosyolojisi) Anabilim Dalı | mstoazdmr0@gmail.com | ORCID: 0000-0002-4785-0200

sağlamıştır. Burada eğitim alan çocuklarının bazıları Profesör bazıları da idareci ve bürokrat olmuştur (Arlı, 2018, 81-83). Ailenin en tanınmış kişileri Betül Mardin halkla ilişkiler alanında uzman, Arif Mardin dünyaca tanınan ve birçok ödül alan müzisyen, özellikle Şerif Mardin'in bazı kavramları yeniden oluşturmaya öncülük eden amcası Ebulula Mardin ise Hukuk tarihi alanında profesörlerin profesörü olarak kabul edilir (Kolektif, t.y.-a). Türkiye'de düşünce tarihi, siyaset bilimi, sosyoloji ve din sosyolojisi alanlarının gelişmesine önemli katkılar sağlayan (Yılmaz, 2008, 6) ve Türkiye'nin sosyal, siyasal, dini niteliklerini açıklarken özgün kavramlar arayışında olan (Çetin, 2011, 83) Şerif Mardin, 1927 yılında Şemsettin Mardin ve Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı olan Reya Mardin'in tek çocuğu olarak İstanbul'da doğmuştur (Arlı, 2006, 90; Kolektif, t.y.-a). Mardin, Galatasaray Lisesinde öğrenim gördükten sonra Amerika'da Stanford üniversitesi Siyasal Bilimler bölümünü bitirmiştir. 1950'li yıllarda John Hopkins Üniversitesinde ileri Uluslararası İncelemeler okulunda yüksek lisansını tamamlamıştır. Türkiye'ye döndükten sonra her ne kadar 1954 yılında Siyasal fakültesine asistan olarak girmiş olsa da Demokrat partinin üniversiteler üzerindeki baskısından dolayı 7 arkadaşıyla birlikte istifa edip siyaset hayatına atılmıştır (Doğan, 2000, 8; Yılmaz, 2008, 6).

Mardin'in, yurda döndükten sonra Türkiye'de en çok dikkatini çeken durumun aydın çevrenin kendisinden farklı bir dil ve yaklaşıma sahip olduğunu görmesidir. Siyasal Bilgiler fakültesinde Fransız hukuksal söyleminin önemli temsilcilerinden birileri olan Hauriou² ve Duguit³ gibi düşünürlerin söylemlerinin hâkim olduğunu dolayısıyla kendisi gibi düşünen kimsenin olmadığını belirtmiştir. Mardin, bu durum karşısında bir nevi afalladığını fakat Forum dergisi sayesinde kendisi gibi düşünen insanların olmasından kaynaklanarak sevindiğini belirtmiştir (Mardin, 2016, 121). Demokrat parti döneminin en parlak döneminde yayın hayatına başlayan Forum dergisi, muhalif bir görüntüyle yayınlarını çıkarma gayreti içerisine girmiştir. Forum dergisinde uzun yıllar makaleler kaleme alan Mardin, çeşitli siyasi liderlerle birlikte aynı ortamı paylaşma fırsatı bulmuştur. Aynı zamanda Forum Dergisi Mardin'in düşünce ve akademik hayatında önemli bir yer tutmaktadır (Doğan, 2000, 8-9). Mardin, Forum Dergisinde kendisi gibi düşünen ve kendi söylemlerini kullanan kişilerin, Anglosakson söylemiyle kontinental söylemini

² Maurice Haurio (ö. 12 Mart 1929) Fransız hukukçu ve sosyolog. Fransız idare hukukunun en önemli isimlerinden biri kabul edilmektedir. Hukukun temelinde kamu gücünü kriter olarak kabul eder.

³ Leon Duguit (ö. 18 Aralık 1928) Fransız kamu hukuku uzmanlarından biridir. Sosyolojik pozitivist metot olarak kullanmaktadır.

birleştiren aydınların ortaya çıkmasını Türkiye’de ilginç bir olay olarak aktarır. Bu aydın kişilere örnek olarak da Turan Feyzioğlu, Turan Güneş, Aydın Yalçın, Coşkun Kırca, Bülent Ecevit gibi isimleri zikretmektedir (Mardin, 2016, 121).

Mardin’in 1956 yılında istifa etmesinden bir yıl sonrasında yani 1957 seçimlerinde Hürriyet partisinde milletvekili adaylığını koymuş olsa da seçilememiştir. Tekrar yurt dışına çıkan Mardin, 1958 yılında Stanford Üniversitesinde Yeni Osmanlıların Düşünsel Eserleri konulu teziyle doktorasını aldıktan sonra Princeton ve Harvard Üniversitelerinde Araştırma asistanlığı görevinde bulunmuştur (Yılmaz, 2008, 6). Mardin’in Yeni Osmanlılar konusunu seçmesinin temel sebebi olarak bir söyleşisinde, hukukçu açısından Türkiye’deki konulara baktığını bazı konuların gözden kaçırıldığını bazılarının da gereksiz sayıldığını ya da gerekli önem ve ehemmiyetin verilmediğini fark ettiğini belirtmiştir. Türkiye’ye gelmeden önce Türkiye ile ilgili çok az çalışma yapıldığı için Türkiye özelinde bir konu seçtiğini ifade etmiştir. Bütün bu sebeplerden dolayı doktorasını Yeni Osmanlıların Düşünsel Eserleri konusuyla çalışmıştır (Mardin, 2016, 122). 1960 ihtilalinden hemen sonra 1961 yılında yurda tekrar dönüş yapan Mardin, Siyasal Bilgiler Fakültesinde anayasa hukuku asistanı olarak göreve başlamıştır (Yılmaz, 2008, 6).

Mardin, 1964 yılında doçentliğe, 1969 yılında Profesörlüğe yükselmiştir. 1973 yılında Boğaziçi Üniversitesine geçtikten sonra siyaset bilimi ve sosyoloji derslerini vermeye başlamıştır. Sadece Üniversite bazında çalışmalarını yürütmekle yetinmeyen Mardin, 1975-80 yılları arasında Uluslararası Ortadoğu Araştırmaları Dergisi yayın kurulunda görev yapmıştır. Eğitimi genellikle yurt dışında yapan Mardin, yurda dönüp çalışmalarını burada yürütmesine rağmen yurt dışında da çalışmalarını olabildiğince yürütmeye çalışmıştır. Bunun için de Amerika’da Colombia ve California’da, İngiltere’de Oxford Üniversitelerinde konuk öğretim üyesi olarak çalışmalarını yapmış ve buralarda dersler vermiştir. Washington Amerikan Üniversitesi Uluslararası İlişkiler bölümünde İslami Araştırmalar Merkezi başkanlığını da yapmıştır. 1980 sonrası Sabancı Üniversitesinde çalışmıştır (Doğan, 2000, 11-12; Yılmaz, 2008, 6). Prof. Dr. Şerif Mardin 6 Eylül 2007 yılında arkasında çok önemli kitaplar, makaleler, özgün düşünce kavramlar bırakarak vefat etmiştir (Kolektif, t.y.-b).

Sosyolog, siyaset bilimci, düşünür olan Şerif Mardin, eğitimli bir ailede yetişmiştir. Fransız kültürünü çok sevdiğini belirten Mardin, ilk yetişmesini de Fransız kültüründe olduğunu ifade eder. Fransızların o zamanlarda geçerli olan bilimsel yönü çok ağır olmayan kitaplarını okuyan Mardin, Türkiye’nin özel türden bazı yapıların olduğunu Fransız kültürünün kendisine öğrettiğini

özellikle de Daniel Ha-Levy'nin⁴ *Essai Sur l'Acceleration de l'Histoire* adlı kitabı sevdiğini ifade etmiştir. Malar⁵, Verlaine⁶ gibi sembolist şairleri sevdiğini belirten Mardin, sembolizmden etkilenmiştir. Kendi döneminde Türk aydınının pozitivistten çok fazla etkilendiğini kendisinin ise daha çok Fransız sembolistleri okuyarak Türkiye'yi farklı bir şekilde anladığını ve yapı olarak farklı şeyler bulduğunu belirtmiştir (Mardin, 2016, 124-125). Şerif Mardin'in Fransız kültüründen hareketle Türkiye'nin yapısını anlamaya çalışması onun en çok beslendiği kaynağın Fransız kültürü olduğu sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

1962 yılında tezinin basılmasından sonra artık yeni bir şey yapma kararı aldığını ve fikir tarihinin kendisi için bir malzeme haline geldiğini ifade etmiştir. Bütün bu malzemelerin analizinden başka bir yaklaşımın ortaya konulması kanaatine vardığını ve her ne kadar sosyolojiyi merak etse de kendisi için en aydınlatıcı durumu antropoloji ve sembolik felsefede Susanne Langer⁷, Cassirer⁸ ve onların düşüncelerini yansıtmaya devam eden felsefecilerden bulmaya başladığını söylemiştir. Bu merakının olduğu dönemde özellikle Avrupa'da dil konusunun önemli olduğunu fakat kendisinin ilgi alanına dahil olmadığı için merakını celbetmediğini belirtmiştir. Bunun temel sebebi olarak da dilin, bir kültürü inceleyen bir araç olmadığını tam tersine kültürü incelememek için yapılan bir kaçış olduğunu ifade eder (Mardin, 2016, 123).

Şerif Mardin, düşünce tarihi, din sosyolojisi ve siyaset sosyolojisi bağlamında Osmanlı-Türk toplumsal yapısının temel dinamiklerinin saptanması çerçevesinde önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Bu çalışmaları aşamasında yapısal işlevselci okulundan oldukça etkilenmesinin yanında Weber, Fransız sosyolog, filozof ve sembolistlerinden de oldukça etkilenmiştir. 1950'li yıllarda Siyasal düşünce ağırlıklı, 1960'lı yıllarda din, ideoloji ve kültür konularında 1970'li yıllarından itibaren de din sosyolojisi çalışmalarına ağırlık vermiştir (Yılmaz, 2008, 7).

⁴ Daniel Ha-Levy (ö. 4 Şubat 1962) Fransız tarihçidir.

⁵ Stephane Mallarme (ö. 9 Eylül 1898) Fransız şairdir. Sembolizm akımının öncüsü olarak kabul edilir.

⁶ Paul Verlaine (ö. 8 Ocak 1896) Fransız şair. Sembolizmin öncülerinden biri olarak kabul edilir.

⁷ Susanne Katherina Langer (ö. 17 Temmuz 1985) Amerikalı filozof, yazar ve eğitimcidir. Amerikan tarihinde felsefe alanında akademik bir kariyere ulaşan ilk kadınlardan biri olup sanatın zihin üzerindeki etkilerine ilişkin teorileriyle bilinmektedir.

⁸ Ernst Cassirer (ö. 13 Nisan 1945) Alman filozoftur. Sembolik Formlar Felsefesi olarak isimlendirdiği felsefi anlayışında insanı hem özne sembolik hem de nesnel sembolik olarak ele almıştır.

Şerif Mardin’in Önemli Eserleri

Türkiye’nin en önemli sosyal bilimci ve siyaset bilimcilerinden biri olan Şerif Mardin, 90 yıllık hayatında sosyal bilimler ve siyaset bilimi alanına önemli eserler kazandırmıştır. Akademik hayatına sayısız ödül, yüzlerce makale, söyleşiler, yazı ve kitaplar sığdırmıştır. Şerif Mardin’in akademik dünyada adından söz ettiren başlıca eserleri şunlardır, *The Genesis of Youngs Ottaman Thought* (1962; Türkçesi *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu* adıyla, 1996), *A Study in The Modernisation of Turkish Political Ideas* (1962), *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri* (1964), *Din ve İdeoloji* (1969), *Siyasî Fikir Çatışmalarında Muhteva Analizi* (1969), *İdeoloji* (1976), *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (1983), *Religion and Social Change in Modern Turkey. The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (1989; Türkçesi *Bediüzzaman Said Nursi Olayı (Modern Türkiye’de Din ve Toplumsal Değişim* adıyla, 1992), *Makaleler I / Türkiye’de Toplum ve Siyaset* (1990), *Türk Modernleşmesi* (1991), *Panel- B. Said Nursi* (1994), *Etik Din ve Laiklik* (1995), *Makaleler 2 / Siyasal ve Sosyal Bilimler* (1996), *Makaleler 3 / Türkiye’de Din ve Siyaset* (1996), *Makaleler 4 / Türk Modernleşmesi* (1996).

Şerif Mardin eserlerinin üzerinde yapılan değerlendirmeler ve kitaplar, fikirlerini konu edinen tezler, onun üzerine yazılan makaleler, eserlerinin eleştirisi, tanıtımı gibi birçok konuda 55’ten fazla eserin ortaya çıkmasına öncüllük etmiş bir sosyal bilimcidir. Aykut Çelebi’nin “*Dil ve Siyaset, Türk Siyasal Söyleminde Siyasetçi Profili ve Siyasetin Anlamlandırılması*” adlı doktora tezi, Adem Çaylak’ın “*Osmanlı’da ‘yöneten-yönetilen’ ilişkisi, Başlıca Yaklaşımlar ve Şerif Mardin*” adlı Doktora tezi, İhsan Toker’in “*Türk Sosyolojisinde Din Teması*” adlı Yüksek Lisans tezi, Mustafa Serin’in “*Şerif Mardin ve Din Sosyolojisi*” adlı Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Doğan’ın “*Şerif Mardin ve Türk Modernleşmesi*” adlı Yüksek Lisans tezi, Alim Arlı’nın “*Oryantalizm ve Oksidentalizm Tartışmaları Ekseninde Şerif Mardin*” adlı Yüksek Lisans tezi bu bağlamda belirtilmesi gereken eserlerdir (Arlı, 2006, 110-114).

Şerif Mardin’de İdeoloji Kavramı

İdeoloji kavramının sosyal bilimler alanına ilk dahil edilişi Fransız ihtilali dönemine kadar geriye gitmektedir. İdeoloji kavramının öncüsü olarak kabul edilen Destutt de Tracy⁹, “herkese doğru düşünme imkânı sağlamak için kullanılacak fikir bilimi” olarak kavramı tarif etmiştir (Mardin, 2015, 10).

⁹ Antonie Claude Destutt de Tracy (ö. 9 Mart 1836) Fransız filozof. İdeoloji fikrinin öncüsü olarak kabul edilir.

İdeoloji kavramını Aydınlanma dönemi filozofları, aklın dogmatik karanlığına ışık tutacak bir katkı sağlayacağını düşünmekteydiler. Onlar ideolojiyi, “aklın önünü tıkayan; tutku, önyargı ve kirli çıkarlara karşı” olumlu bir işlev olarak kabul ederler. Kavram bu anlamıyla olduğu gibi 19. Yüzyıl pozitivizm anlayışı ve Durkheim düşüncesine de yansımıştır (Saklı, 2019, 110). Tracy, yanlış düşünceleri düzeltmek için ideoloji kavramının yayılması gerektiğini düşünmüştür. Bu süreçte ideologlarla yakın bir ilişki kuran ve onlara destek veren Napolyon, ideologların kendisinin yapmış olduğu uygulamalara karşı eleştiri getirmesi sonucu fikrini değiştirerek ideologları metafizik yapmakla suçlayıp ideoloji kavramını alaya almakla kavrama ilk olumsuz anlamı kazandırmıştır (Mardin, 2015, 11).

İdeologlardan sonra ideoloji kavramı Marx'ın düşünce yapısında önemli bir önem kazanmıştır. Marx ve Engels, ideolojinin gerçeği ters gösteren bir nesne olarak görmüşlerdir. Bu düşüncelerden etkilenen Marksizm, ilk başlarda ideoloji kavramına olumsuz anlamlar yüklemişlerdir. Marx, yanlış bilinç düşüncesinden hareketle toplumsal düzenin dinamiklerini, yaşamın maddi unsurları yerine düşüncelere bağlı olarak görülmesi ideolojik düşünmenin sonucu olarak görmüştür. Buna göre Marx, kendi düşüncelerinin uygulanması gereken ve bilimin karşısı olmayan düşünce olarak görürken inanç, felsefe ve dünya görüşünü ise ideoloji olarak kabul etmektedir (Mardin, 2015, 11-21; Saklı, 2019, 111).

Marksizm, Marx ve Engels'ten hareketle bu kavrama her ne kadar olumsuz çağrışımlara gelecek anlamlar kazandırsa da zamanla kendileri arasında kavramın özelinde çıkan tartışmalar neticesinde kendilerini de ideoloji olarak adlandırdılar. Marksizm, kendi düşüncelerini bilim olarak kabul ederken diğer düşünceleri ideoloji olarak kabul etmişlerdi. Kendilerini de ideoloji olarak kabul etmelerinden sonra ise ideolojinin temel izahlarının sadece kendi düşünceleri çerçevesinde ele alınması gerektiğini iddia ettiler. Marksizmin bir ideoloji olduğunu ve geri kalan düşünce ve inançlarla savaşılmaması gerektiğini ilk kabul eden Lenin olmuştur (Mardin, 2015, 24; Saklı, 2019, 111).

Özellikle Mardin'in düşünceleri üzerinde durduğu Karl Mannheim, ideoloji kavramının iki farklı anlama ayrılması gerektiğini önermiştir. Bunlardan ilki kötileyici anlam olan rakibin düşünce ilkeleridir. İkinci anlamı ise tarafsız anlamdaki ideolojidir. Aynı zamanda Mannheim, ideoloji ve ütopya arasında ayrım yaparak ikisinin birbirlerinin karşısı olduğunu belirtir. İdeoloji, var olan durumu muhafaza etmek veya güncel durumu en iyi göstermek için çabaladığını Ütopyanın ise var olan sisteme bir eleştiri ve güncel durumun çok

ötesinde bir geleceğin çağrısı olarak belirtmiştir (Mardin, 2015, 33-34; Sayın, 1999, 4).

İdeolojinin tarihçesini veren Şerif Mardin, her ne kadar günümüzde ideolojik akımlar veya ideolojik kavram farklı anlamlarda ve eskide kalmış olarak kullanıldığını belirtse de hâlâ hayatımızın her alanında nüfus etmiş bir kavramdır. Günümüzde ideoloji kavramının her an her yerde her akım için sıkça kullandığımız bir kavram halinde olduğunu belirtir (Mardin, 2015, 4).

Şerif Mardin, ideoloji kavramının tarihsel gelişimine değinerek ideolojiyle ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur. İdeoloji, dönemimizin olaylarından ve düşünce akımlarından söz edilirken sık kullanılan kavramların başında gelmektedir. Türkiye’de, 1974 yılında bir grup üniversite öğrencisi üzerinde yapılan bir ankette “ideolojinin” öğrenci denekleri arasında iki anlamın ortaya çıkmasından bahseder. Bu deneklerin büyük çoğunluğu için ideoloji, sistematik bir fikir yapısı veya bu fikrin anlatı haline gelmesidir. Deneklerden görece daha az olan grup ise ideolojiyi, “gerçekleri olduğu gibi yansıtmayan bir fikir yapısı” olarak ifade etmişlerdir. “Gerçekleri olduğu gibi yansıtmamak” ideoloji adının verildiği olgunun ikinci bir eksenini oluşturduğunu belirtir Mardin (Mardin, 2015, 4.)

Şerif Mardin ideoloji kavramına birkaç açıdan yaklaşıyor. Buna göre ilk önce ideolojinin sistematığının ne olduğunun anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. İdeolojik kavramını bazı kimselere göre anlamlı bir yaklaşım ve iç yapısal yoğunluğuna göre derecelendirilerek sınıflandırdıklarını görürüz. Bunların başında Shils’in sınıflandırması en yoğun biçimdedir. Fakat Mardin, bu sınıflandırmayı kabul etmek zorunda olmadıklarının altını çizmiştir. Yine buna rağmen Shils’in sınıflandırmasında ideoloji ve mezhebi aynı kalıplar içerisinde değerlendirdiğine dikkat çekerek bu şekilde yapmasının sebebi geniş kapsamlı bilişsel ve inanç sistemleri olmalarından ileri geldiğini öne sürmüştür. Mardin, gerçeği gizleyen doğruyu olması gerektiği gibi yansıtmayan bir sistem olarak araştırılması gerektiğinden Marx’ın altını çizdiği manada ele alınması gerektiğini belirtmiştir (Mardin, 2015, 4-5).

Mardin, ideolojinin sistematığı sorusunun yanında ikinci soru olarak da neden bazı düşüncelerin ideolojik veya bazı düşüncelerin bilimsel olarak tanımlandığını sorusunu sorarak anlamaya çalışmaktadır. Buna bağlı olarak bu iki anlamın neden zıt olarak kullanıldığını irdelemektedir. Üçüncü soru olarak ideolojik düşüncelerin ve ideolojilerin günümüzde öneminin ortaya çıkmasının merak edilmesi sonucu ideolojilerin fonksiyonu nedir sorusunu sorar. Buna bağlı olarak ideoloji adı verilen olayların çağdaş yaşamınızla bir ilgisi olup olmadığı, ideolojinin özel toplum toplumsal koşullar altında mı

ortaya çıktığı ve bu koşulların birbirleriyle bağlantılarını merak etmektedir. Dördüncü soru olarak da sosyal bilimler alanında araştıranın çevre veya birey özelliklerinden soyutlanmış bir sosyal bilim mümkün müdür sorusudur (Mardin, 2015, 5-6).

Mardin, ideolojinin asıl önemli inceleme sorunu olarak her ideolojinin kendini bilimsellik iddiasıyla savunduğunu belirtir. Buna örnek olarak Marksizm ve faşizm için her ikisinin de bazıları için yanlı ve gerçeği çarpıtan bir ideoloji iken bazıları için ise gerçekleri ortaya çıkarmak için bilimsel bir araç olarak kabul etmeleridir. Bu anlamda ideolojinin bilimle eş anlamlı olup olmadığı sorusunun karşımıza çıktığını belirterek ideoloji ile bilim arasında önemli farkların mevcut olduğunu savunmaktadır. Bu farkın en önemlisi olarak da bilimin formel işlemlerden kurulu bir yöntemle sahip olması olarak görür. Mardin burada ideoloji adını verdiği fikir kümelerinin daha kaypak olduğunu belirtir. Bu fikir kümeleri formel işlemlerle zorunlu bir bağlantısının olmadığını buna rağmen ideolojinin kendi içinde bir mantığı olduğunu fakat bu formel mantık olmayıp duyguların veya arayışların şekillenmiş mantığı olduğunu savunmaktadır (Mardin, 2015, 9).

Burada sorulması gereken soru ideolojinin toplumun değişik tabakalarında hatırı sayılır kimseler tarafından neden bu kadar çok tuttuğunun sebebi nedir sorusuna Mardin, her insanın kendi toplumu içinde bulunan kimselerle toplum haritası paylaştığını belirtir. Buna göre bu toplum haritasını paylaşan kişiler birlikte hareket edip anlaşabilir ve içinde yaşadıkları toplumun gerektirdiklerini yerini getirir. Bu toplum haritası etrafı kesin çizgilerle çizilmemiş olup haritanın taşıdığı anlamlar esnektir ve kuşaktan kuşağa aktarılır. Mardin bu simge sistemine kültür kavramını kullanarak ideoloji ile kültürün çok yakından ilintili olduğunu savunmaktadır. Burada ideolojiyi, geleneksel toplum haritalarının modern çağlarda yitirilmesi sonucu olarak yeni bir toplum haritası üretme çabası şeklinde isimlendirmiştir (Mardin, 2015, 9-10).

Marx ideoloji kavramını yanlı fikir anlamında kullanmıştır. Bu kavram zamanla Marx'ı takip eden herkes için olumsuz bir anlam taşımıştır. 20 yüzyılda Marksistler arasındaki bu olumsuz çağrışım olumlu bir hüviyet kazanmıştır. Lenin ile birlikte olumsuz çağrışım yerini olumlu bir çağrışım evrildiğini belirtir. Şerif Mardin bu anlamda toplumun zihin yapısı ve davranışlarına yön veren kültür kodlarını incelerken ideoloji kavramını ön plana çıkarmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Mardin, ideolojilerin yeni haritaların biçimlendirmesi olarak ifade etmektedir. Bu anlamda Mannheim'ın izinden giderek ideolojilerin sadece siyasi alanları değil toplumsal alanlarına

dikkat çekmeye çalışır. Şerif Mardin, düşünürlerin İdeolojileri siyasi alanlar içerisinde değerlendirmesi yanında siyasi düşünceler tarihi, sosyoloji, antropoloji, felsefe, psikoloji gibi farklı disiplinler için kullanılmasını önermiştir (Mardin, 2015, 10-11).

Şerif Mardin temelde siyasal düşünceler tarihi alanında ve birçok çalışmasında betimleyici açıklamalar yerine siyasal düşüncelerin arka plandaki zihniyetin deşifresini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu anlamda bilgi sosyolojisi üzerine kurduğu teorik çerçevesini daha iyi anlatmak için İdeoloji (1992) ile Din ve İdeoloji (1983) adlı eserlerini kaleme almıştır (Karaaslan, 2022, 301).

İdeoloji (1992) eserinde bir kavram olarak ideolojinin tarihsel sürecini, bilgi sosyolojisi, siyasal düşünceler tarihi ve bilim felsefesi bakımından ideolojinin anlamını, ideolojinin bilginin üretilmesi, kültür, sosyal değişme, simge ve sembollerle olan yakın ilişkisi ve ideolojilerin gerileme savı gibi birçok konuya açıklık getirmek istemiştir (Karaaslan, 2022, 301). Bu bağlamda Mardin, ideolojinin bilgi üretmesi noktasında simgeyle olan ilişkisini, simgelerin birçok kimselerin paylaştığı toplum haritası olarak görmüştür (Mardin, 2015, 54). Simge ile işaretin birbirinden ayırt edilmesi gerektiğini vurguladıktan sonra işaretin bir nevi tehlikeyi önleme açısından yolun kenarına konulmuş uyarı levhaları, simgeyi ise toplumsal hayatımızda kullandığımız parti, din, Kıbrıs gibi kavramlar olduğunu belirtmiştir (Mardin, 2015, 53). Dilin kendi başına bir simgeleştirme işlemi, ideoloji ve bilginin kültürel şekillenmesiyle yakından ilgili olduğunu savunmuştur (Mardin, 2015, 55). Dilin simgeleme sistemi olarak dünyayı algılamayı mümkün kıldığını ve bu durumu gerçekleştirirken de kelimelere ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Bu sayede kelimeler, dünyamızda birbirinden ayrılması zor olan olguları ve olguların etkilerini anlaşılabilir hale getireceğini iddia etmiştir. Bu durum dilin sınıflandırma fonksiyonu sonucu ortaya çıktığını öne sürmüştür. Ölüm, doğum, şimşek, gece gibi olguları bu sayede birbirinden ayırt eder ve anlamlı bir hale getirdiğini ifade etmiştir (Mardin, 2015, 59).

Toplum içinde anlamlı simgeler bütününe simge sistemi veya kültür adı verildiğini belirten Mardin, Türkiye üzerinden örnek göstererek, ülkemizde bayrak, vatan, cesaret kavramlarının etrafında kurulmuş olan toplumdaki hareketle ordunun toplum içinde önemli bir yerinin olduğu sonucuna ulaşabildiğini belirtmiştir. Dolayısıyla bir kültürün bütünü için böyle bir bütünleşmenin ortaya çıkabileceğinin düşünülebileceğini ifade etmiştir (Mardin, 2015, 60). Toplumlarda bazı etkin sembol kümelerinin olduğunu savunan Mardin, toplumun tarihi içerisinde işlenmiş, toplumun bütününe

malolmuş ve toplumsal kurumlar yoluyla devam ettirile gelen kültür kodu olarak öne sürmüştür (Mardin, 2015, 70). Kültür kodu, toplumun her alanına nüfuz etmiş, toplumun geneli tarafından kabul görülmüş, toplumsal yapının derinliklerine gömülü olan sembol kümeleri olarak karşımıza çıkar. Osmanlılarda “ülüş” adı verilen ve toplum içerisinde belirecek zenginliğin bir kişide toplanmaması gereken toplumsal değere verilen isimdir. Buna göre zenginlik bir kişide toplanmamalı ve bu bir dereceye kadar topluma dağıtılmalıdır. Bunun temelinde İslamiyet’te savaş ganimetinin dağıtılması olarak karşımıza çıkarken başka adlar ve uygulamalarla Osmanlı toplumunda bir değer olarak kalmıştır (Mardin, 2015, 70). Halkçılık’ın temelinde bu kültür kodunun olduğunu savunan Mardin, Halkçılık’ın 20. yüzyılda kendine özgü öğelerle çıktığını belirtir. Halkçılık ilkesinin temelinde yatan Devlet memurlarına Millî gelirin nispeten yüksek payını vermek, halk için iş yapmak, zenginliğin bir kesimde birikmesine izin vermemek hep bu kültür kodunun bir yansıması olduğunu ifade eder (Mardin, 2015, 70-71). Anlatılan bu durumlarla ideoloji arasındaki bağlantıyı, ideolojiyi büyük çapta simgesel düşüncenin toplumsal hayatımızdaki öneminden ortaya çıkan ve ideolojiye dayanan bir görüngü olarak kabul etmektedir (Mardin, 2015, 71).

İdeoloji ve Din Sosyolojisi

Mardin, Din ve İdeoloji (1983) kitabında düşünce dünyası ve eylemlerin bir tarafın sert ideolojiler diğer tarafın da yumuşak ideolojilerin varlığından söz ederek her iki tarafın iyi anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir (Mardin, 2014, 14). Buna göre sert ideolojiler, sistemleştirilmiş, temel teorik kaynaklara dayanan, aydınların bilgisiyle sınırlı hale getirilmiş olup içeriği yumuşak ideolojilere göre çok güçlü yapılar olarak öne sürmektedir. Diğer yandan yumuşak ideolojiler, toplumların şekilsiz dinsel inanç ve bilişsel yapıları için kullanır (Karaaslan, 2022, 303). Mardin, sosyal bilimlerde ideolojiden bahsedildiğinde yalnızca sert ideolojilerden söz açılmasını ve yumuşak ideolojilerin araştırma kapsamı dışında tutulmasını büyük bir yanılğı olarak görmektedir. Ona göre sert ideolojiler kadar yumuşak ideolojiler de toplumun zihin dünyaları ve davranış kalıplarını oluşturmada etkilidir. Sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalarda yumuşak ideolojilerin bilgi sosyolojisinden elde edilebileceğini savunduktan sonra ideolojileri siyaset bilimi disiplin teorik mantığının yanında kültür açısından da ele almak gerektiğini savunur. Buna dayanarak toplumun gündelik hayatta geliştirdiği dil, psikolojik örgütlenmesinde ve hayata bakış açılarında din, yumuşak ideolojiler kapsamında olup toplumsal anlayışın ortaya çıkarılması amacı istikametinde sosyal bilimlerin araştırma konusu olmalıdır. Din ve her türlü inanç sistemleri

olan yumuşak ideolojiler açığa çıkarılmadan toplumun fikir dünyaları ve davranışlarına yön veren motivasyonların açıklanamayacağını belirtir (Karaaslan, 2022, 303).

Lane'den¹⁰ hareketle ideoloji ve dinin yaşamak zorunda oldukları dünyada insanlar için psikolojik bir denge kurma yolları olduğunu belirtir. Bu anlamda din, dünyayı anlama ve insanın o dünyada kendini belirli bir yere konumlandırması olarak karşımıza çıkmaktadır (Mardin, 2014, 30). Dinin toplum yaşamının bir nevi özeti olduğunu savunan Mardin'e göre dinin değer ve simgelerinin odağı topluluğun bir bütün olduğunu ve birbirlerine rakip olarak görülen kültür kurumları olan din ve ideoloji arasındaki ilişkiye değinmektedir. O her iki kültür kurumu arasında bir bağ görmektedir. Buna göre ideoloji ve din dünyayı anlama çabası içindedir (Karaaslan, 2022, 303). Mardin Din ve İdeoloji (1983) kitabındaki temel amacının Türkiye'de dinin ideolojik siyasal fonksiyonlarının ne olduğunu belirleyip siyasal alanda nasıl bir role sahip olduğunu ortaya çıkarmak olarak ifade eder (Mardin, 2014, 30).

Buna göre Mardin, dinin İslam toplumundaki işlevinin en soyut ve sembolik hali başka bir deyişle ideolojik şeklinin inanan insanın kendini tam bir teslimiyetle Allah'a bağlama fikri olduğunu belirtir¹¹. Bu teslimiyetin özel halinin ise Şeriat'e teslimiyet olduğunu ifade eder. Dolayısıyla toplumun başında idarecinin değil bizzat Allah'ın mevcudiyeti söz konusudur (Mardin, 2014, 70). Bu anlamda dinin hem genel toplum kılavuzu bakımından hem de bilgisel fonksiyonu bakımından Batı toplumlarından daha gelişmiş olduğunu ifade eder. Osmanlı toplumunu inceleme noktasında Batı tabiriyle Medeni toplumun Osmanlıda bulunmadığını belirten Mardin, sivil toplum kavramından yoksun olduğunu belirtir. Merkez hükümetten bağımsız işleyen ve kendi mülkiyetleri üzerinde söz hakkı bulunan bir toplumun olmayışı her ne kadar sivil toplumun olmadığını gösterse de Şeriat'ın bir nevi bu görevi sağladığını belirtir (Mardin, 2014, 113-117). Bu dönemde din ve ideoloji daha çok aydınlar nezdinde mütalaa edilmiştir. Osmanlı döneminde halk kültürü ile aydınlar kültürü arasında farklılık olduğunu belirten Mardin, bu ayrımın Cumhuriyet Türkiye'sinde daha belirgin olduğunu hatta halkla ilgilenen aydınların temelde onların cahilliğini ön plana çıkardıklarını savunur (Mardin, 2014, 144-145).

Mardin'e göre Türkiye'de İslam, 1940'lardan başlayarak İslamcılarının eliyle siyasal bir ideoloji haline dönüştürülmüştür (Karaaslan, 2022, 304). O din meşelisini modernleşme isteği ve Osmanlı'dan miras kalan meseleler

¹⁰ Robert E. Lane (ö. 2017) Amerikalı siyaset bilimci ve siyaset psikoloğudur.

¹¹ Dinin sembol olma ve üretme potansiyeli hakkında bk. Güngör, 2013.

çerçevesinde “halk İslam’ı” olan “Volk İslam” açısından ele almaktadır. Modernleşme eğilimlerinin ortaya çıkmasından beri tek bir din anlayışından hareketle dini kabul eden veya etmeyen kimselerin halkın kabul ettiği inançların anlamlı bir inanç olduğuna karşı çıkmışlardır. Reformcuların hurafelerle mücadele etmesi ve halk dinini kural dışı saymakla Ortodoks İslam’ın etkisi olarak kabul eder. Ziya Gökalp, Mehmet Akif ve Şemsettin Günaltay’ın halk İslam’ı görmemezlikten geldiğini ve reformcu temellerden hareket ettiğini, Sünni İslam’ın Ortodoks şekline medeni bir şekil vermeye çalıştıklarını ifade eder (Mardin, 2014, 144-145). Bir ideoloji olarak Kemalizm’in “kültürün kişilik yaratıcı katında yeni bir anlam” ortaya koymadığı ve yeni bir işlev görmediği için dine karşıt tam bir rakip ideoloji vazifesini yerine getirmedeğini belirten Mardin bu durumu Kemalizm’in ilk zaafı olarak belirtir. İkinci zaafı olarak da dine rakip olma potansiyeli olabilecek ideolojilerin ortaya çıkmasına da engel olmuştur (Mardin, 2014, 146-147). Her ne kadar insanlar geçmişten beri getirmiş oldukları değerleri dayatmalar çerçevesinde terk etmiş gibi görünseler de ideolojiler onları yok edememiştir. Bu demek değil ki Volk İslam ideolojilerden etkilenmemiştir. Aksine İslami kimlik, cumhuriyet ideolojisinden etkilenmiş ve bu durumda kendini değiştirme sürecini de beraberinde getirmiştir (Doğan, 2000, 72-73).

Mardin’e göre bilgi sosyolojisi açısından Türkiye’de din olgusu bir toplum rehberi ve bilginin kaynağı olması hasebiyle Batı toplumlarına nazaran daha gelişmiştir. Batı’da ideolojiler din ile çatışmakla birlikte Türkiye’de çatışmalar nispeten daha yumuşak seyretmiştir. Mardin’e göre İslamcıların İslam’ı siyasal anlamda ideoloji haline getirmesinin karşısında dine dönüş hareketi bağlamında ve ağırlıklı olarak halk kültürüne dayanan Volk İslam ortaya çıkmıştır. Bu anlayışla da Türkiye’nin tamamen siyasal İslam ideolojisine teslim olmayacağı düşüncesinin doğmasına sebebiyet vermiştir (Karaaslan, 2022, 304).

Sonuç

Şerif Mardin, yaptığı çalışmalara ve geride bıraktığı eserlerde genellikle üzerinde çalıştığı konularda özgün kavram ve fikirler ortaya çıkarmakla meşhur olmuştur. Şerif Mardin’in İdeoloji kavramını irdelediği İdeoloji (1992) ve Din ve İdeoloji (1983) eserleriyle Türk toplumuna yeni bir bakış açısı kazandırmanın yanı sıra bu kavramlarla toplumun zihinsel yapısını ve davranışlarının zaman içerisinde nasıl şekillendiği konusunda başyapıtlar olarak karşımıza çıkmıştır. Mardin, bu eserleriyle ideolojiyi salt siyasi ve sosyolojiye ait bir kavram olarak değil de günümüzde kültürün yerini tutan ve sosyal bir olgu bağlamında ele alarak bizlere farklı bir bakış açısı sunmuştur.

İdeolojinin farklı anlamlarını Batılı düşünürler çerçevesinde ilk çıktığı günden günümüze kadar nasıl değiştiğini tarihi arka planını da anlatarak kavramın değişim serüvenini anlamamızı sağlar. Buna göre ilk çıktığı zaman olumsuz bir anlam çağrıştırmayan ideoloji kavramı, Napolyon’un ideologlarla ters düşmesi sonucu olumsuz olarak kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Marx ideolojiyi yanlı bilgi olarak görüp tenkit etmesiyle Marksistler uzunca bir dönem bu kavramı olumsuz olarak kullanmıştır.

Lenin’in Marksizm’i ideoloji olarak görmesinden sonra, ideoloji bu çevrelerce tartışılmış ve kendileri gibi düşünmeyen grupların oluşturduğu olumsuz fikirler olarak kabul edilmiştir. Mardin’in İdeoloji kavramının tahlilinden bu kavramın toplum haritalarıyla ve kültür kodlarıyla ilişkisini göz önüne sermesiyle sadece siyasi ve düşünce alanının değil, aynı zamanda günlük yaşamımızda da etkili olduğunu gösterir. İdeolojiyi toplumsal zihin haritaları yerine kullanan Mardin, kültürle ilişkisinde modern dünyada kültürün yerini tuttuğunu belirtir. Bu anlamda kültürün taşıyıcısı ve simgeleştirilmesi olan dille bağlantısında, olguların her birinin bir nevi ideoloji olabileceğini belirtir. Din konusunda ideolojiyi ve dini birbirinin rakibi olarak gören Batının aksine sert ve yumuşak ideolojiler sınıflandırmasında kavramın genellikle sert ideolojilere odaklandığını fakat yumuşak olan ideolojileri göz ardı ettiğini belirtir. Yumuşak ideolojilerden biri olan din, mensuplarınca zaman içerisinde ideoloji haline getirilebileceğini belirtir.

Bu bağlamda 1940’lardan itibaren Türkiye’deki İslamcıların İslam dinini siyasi anlamda bir ideoloji haline dönüştürdüğünü fakat geçmişten beri yaşamaya devam eden halk İslam’ı olan “Volk İslam” kavramının bir tepki olarak ortaya çıktığını ve yaygınlaşmaya başladığını belirtir. Mardin, her ideoloji ve düşüncenin karşısında bir ideoloji ve düşüncenin var olduğunu belirtir. Bu anlamda İslamcıların ortaya koyduğu siyasi İslam ideolojisi hiçbir zaman tam anlamıyla etkili olamayacağını çünkü onun karşısında “Volk İslam” ideolojisinin çıktığını ve yaygınlaştığını belirtir. Mardin genellikle bu çalışmalarında betimleyici aktarımlar yerine fikir tahlilleri yaptığını görürüz. Bu bağlamda yaptığı bu çalışmalarla ideoloji ve dinin toplumun düşünce yapısını ve davranışlarını nasıl şekillendirdiği konusunda toplumu aydınlatır.

Kaynakça

- Arlı, Alim. Oryantalizm Oksidentalizm ve Şerif Mardin. Küre Yayınları, 2018.
Arlı, Alim. “Şerif Mardin bibliyografyası (1950-2007)”. Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi 21 (01 Aralık 2006), 89-114.
Arlı, Alim. “Bir Siyaset Sosyoloğu Olarak Şerif Mardin” 3 (01 Mayıs 2004), 495-510.

- Canatan, Kadir. "Sokak ve İdeoloji: Türkiye'de Resmi İdeolojinin Sokak, Cadde, Bulvar ve Meydanlara Yansımaları". İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 5/10-11 (30 Aralık 2017), 1-24.
- Canatan, Kadir. "Şerif Mardin'in İslam Hakkındaki Eserlerinin Eleştirel Değerlendirilmesi". İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 6/12 (30 Haziran 2018), 1-28.
- Çetin, Adnan. "Bir Kavramın Kısa Tarihi: 'Mahalle Baskısı'". Mukaddime 3/3 (01 Mart 2011), 81-92. O
- Doğan, Necmettin. Şerif Mardin ve Türk Modernleşmesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, Yüksek Lisans, 2000. Ulusal Tez Merkezi (176273)
- Doğan, Sedat- Demir, Sedat. "Şerif Mardin'in Anısına: İkincil Literatüre Küçük Bir Katkı". Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi 8 (17 Ocak 2018), 6-26.
- Güngör, Ö. (2013) Sosyolojik Bir Teori Olarak Sembolik Etkileşimciliğin Ontolojik Temeli ve Din Olgusu, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 13/1, 57-91
- Karaaslan, Ebuzer. "Bir Düşünce Tarihi Metodolojisi: Şerif Mardin'in Bilgi Sosyolojisi Perspektifi Üzerine Bir Değerlendirme". Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 47 (2022), 294-308.
- Kolektif. "Mardinizâdelerin 'tehlikeli' çocuğu: Şerif Mardin!" Erişim 01 Ekim 2023. <https://iyibilgi.com/?haber,35583>
- Kolektif. "Şerif Mardin- Biyografya". Biyografya. Erişim 19 Eylül 2023. <https://www.biyografya.com/biyografi/2211>
- Mardin, Şerif. Din ve İdeoloji. İletişim Yayınları, 2014.
- Mardin, Şerif. İdeoloji. İletişim Yayınları, 2015.
- Mardin, Şerif. Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1. İletişim Yayınları, 2016.
- Özdemir, Çağatay. Türk Sosyologları. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1. Baskı., 2013.
- Özenç, Ali. Şerif Mardin'e Göre Modernleşme ve Din. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2006. Selçuk Üniversitesi
- Saklı, Ali Rıza. "İnsana ve Topluma Etkisi Bakımından İdeolojiyi Anlamak/ Understanding The Ideology From The Perspective Of Human And Society". Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi 3/1 (30 Nisan 2019), 109-130.
- Sayın, Önal. "İdeoloji". Sosyoloji Dergisi 7 (01 Mart 1999), 1-12.
- Şahbaz, Yunus. "Şerif Mardin ve Aydın Meselesi: Dönemsel ve Düşünsel Bütünlüğü İçinde Bazı Soru(n)lar". Muhafazakâr Düşünce Dergisi 16/57 (2019), 61-79.
- Yılmaz, Seydi. Şerif Mardin'e göre din ve ideoloji. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı Din Sosyolojisi, Yüksek Lisans, 2008. Ulusal Tez Merkezi (218432)
- Yorgancılar, Serkan. "Şerif Mardin'in Türk Toplum Yapısını Analiz Yöntemi". Journals of Awareness 3 (2017), 289-300.